

eden bir genci de yanlarına alarak Hindistan'a gitmek üzere Şiraz'a kaçtıklarını ve yakalandıklarını rivayet eder. Bu sebeple hakkında ölüm cezası verilmişken sanatındaki ustalığı göz önüne alınarak cezası hafifletilmiştir.

Sanatçının elinden çıkmış bazı tasvirler, Houghton Şehnâmesi olarak bilinen Şah Tahmasb adına hazırlanmış Firdevsî'nin *Şehnâme* adlı eserinde yer almaktadır. "Şäkird-i Behzâd" imzalı tasvirin yer aldığı *Şah Tahmasb Albümü* ise Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde (Hazine, nr. 2161) korunmaktadır. "Amel-i Hâce Abdülazîz" imzalı bir minyatürü de Paris Bibliothèque Nationale'dedir (Suppl. pers. 1572, s. 2).

BİBLİYOGRAFYA :

Âli, *Menâkıb-ı Hünerverân* (nşr. İbnülemin Mahmud Kemâl), İstanbul 1926, s. 65-66; Kâdî Ahmed [Kummî], *Calligraphers and Painters* (trc. V. Minorsky), Washington 1959, s. 30, 186, 188; Filiz Çağman—Zeren Tanındı, *Topkapı Sarayı Müzesi İslâm Minyatürleri*, İstanbul 1979, s. 44; M. B. Dickson—S. C. Welch, *The Houghton Shahnameh*, Cambridge 1981, I, 216; D. Duda, "Abd-al-'Aziz b. 'Abd-al-Vahhâb", *Elr.*, I, 97-99.

FİLİZ ÇAĞMAN

ABDÜLAZİZ el-ALEVİ

(عبدالعزیز العلوی)
(1881-1943)

Alevî (Filâlî) hânedanına mensup Fas sultanı
(1894-1908).

18 Şubat 1881'de doğdu. Babası Sultan Mevlây Hasan, annesi ise Çerkez asıllı Lâlî Rukıyye'dir. Tahsil ve terbiyesiyle, Bâ Ahmed adı ile tanınmış olan mâbeyinci Ahmed b. Mûsâ meşgul oldu. Tahsili sırasında daha çok resim ve heykel sanatlarına ilgi duydu. Çocukken babasının bütün seferlerine katıldı. Yine böyle bir sefer esnasında onun 9 Haziran 1894'te ölümü üzerine tahta geçti.

Saltanatı Rehâmânlar'ın büyük bir isyanı ile başlayan Abdülazîz, devlet işlerini başveziri Bâ Ahmed'e bıraktı. Onun zamanında Fas'ta oldukça muhafazakâr bir hayat yaşandı. Abdülazîz, başvezirinin 30 Mayıs 1900'de ölümünden sonra bir grup Avrupalı'nın tesiri altına girdi. Bunlar arasında, Fas piyade askerlerini eğiten ve aynı zamanda Fas hükümeti ile Avrupalı tüccarlar arasındaki münasebetlere aracılık yapan Sir Harry McLean de vardı. Onun ve diğer Avrupalılar'ın tesiriyle yaygınlaşmaya

başlayan bilardo, tenis, havai fişekler gibi oyunlar, ayrıca bisiklet ve fotoğrafçılık zamanla sultanın günlük eğlenceleri haline geldi. Abdülazîz'in yeni başveziri Mehdî de sultanı spora, tiyatroya ve diğer eğlencelere teşvik etmekten geri kalmıyordu. Bütün bu oyunlar büyük masrafları gerektirdiği gibi muhafazakâr Fas halkı üzerinde de aksi tesir yaptı. Eylül 1901'de teşebbüs ettiği ve mevcut imtiyazları kaldırarak eşitlik esasına dayalı bir nizam getirmeyi umduğu, ancak uygulama alanına koyamadığı "tertîb" adındaki vergi islahatı ise onu halkın gözünden büsbütün düşürdü. Sonunda, Bû Hamâre lakabıyla tanınan Cilâlî b. İdrîs ez-Zerhûnî el-Yûsufî, kendisini sultanın kardeşi ilân ederek 1902'de Tâzâ kasabasında isyan çıkardı ve 1903'te başşehri tehdit etmeye başladı. 1906'ya kadar mücadelesini sürdüren Bû Hamâre, aslında hıristiyanlarla fazla münasebeti bulunmayan ve hükümdarlık hırsı olmayan birinin Abdülazîz'in yerine geçmesini istiyordu. Diğer yandan Avrupa devletleri, Fas'a yerleşmiş olan Avrupalılar'ın korunması, sınır çarpışmalarının durdurulması ve Avrupalı çeşitli grupların Fas'a verdikleri borçların garanti altına alınması için Abdülazîz hükümetine ağır baskılar yapıyorlardı. Nitekim Alman İmparatoru II. Wilhelm'in, el-Cezîre Konferansı'na sebep olan 31 Mart 1905'teki Tanca ziyareti bunlardan biridir. Abdülazîz'in Almanlar'ın tavsiyesi üzerine el-Cezîre'de tertiplemediği bu milletlerarası konferans, memlekette yapılacak islahatlarla yabancı nüfuz ve kontrolünün kaldırılmasını gaye edinmişti. Ancak, 7 Nisan 1906 tarihli konferans kararlarının Avrupa devletlerinin arzularına boyun eğmek şeklinde yorumlanmış olması, Abdülazîz'e karşı olan düşmanlığı son safhaya ulaştırdı. 1906 yılı sonları ile 1907'de bütün bir yıl boyunca anarşi günden güne tırmandı ve hükümet acz içine düştü. Güneyde yaşayan kabileler, Mayıs 1907'de sultanlığı Abdülazîz'in kardeşi Mevlây Abdülhafîz'e teklif ettiler. Teklifi kabul eden Abdülhafîz, aynı yılın ağustos ayında Merakeş'te tahta çıkarıldı. Bu sırada Fransızlar da bu şehirde bir Fransız doktorun, Kazablanka'da ise dokuz Avrupalı işçinin öldürülmesini bahane ederek Kazablanka'yı işgal ettiler (30 Temmuz 1907).

Abdülazîz kardeşini tahttan uzaklaştırabilmek için Avrupalılar'dan yardım

istedi ve önce Fransa ile bir borç müzakeresine girişti. Merakeş'e sevkettiği ordu, kardeşinin kuvvetleri tarafından mağlûp edildi (19 Ağustos 1908). Bunun üzerine Kazablanka'ya sığındı; ulemânın da baskısıyla 21 Ağustos 1908'de tahtını bıraktı. Kısa bir süre Fransa'da kaldıktan sonra Tanca'ya yerleşti ve politikadan uzak bir şekilde 10 Haziran 1943'te ölümüne kadar burada yaşadı.

BİBLİYOGRAFYA :

Ziriklî, *el-A'âm*, Kahire 1373-78/1954-59, IV, 136; İbrahim Harekât, *el-Mağrib 'abre't-târîh*, Rabat 1405/1985, III, 287-325; Jamil M. Abun-Nasr, *A History of the Maghrib in the Islamic period*, Cambridge 1987, s. 306-312; E. Douât, "Abdülazîz", *IA*, I, 61-63; R. Le Tourneau, "Abd al-'Aziz b. al-Hasan", *El'2* (İng.), I, 57-58.

HULUSİ YAVUZ

ABDÜLAZİZ el-BUHÂRÎ

(عبدالعزیز البخاری)

Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed
b. Muhammed el-Buhârî
(ö. 730/1330)

Hanefî fakihî.

Daha çok fıkıh usulüne dair yazdığı eserlerle tanınmıştır. Hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Amcası Fahreddin Muhammed el-Maymergî ve Hâfizuddin Muhammed el-Buhârî'den fıkıh okudu. Yetiştirdiği talebeler arasında Kıvâmüddin Muhammed el-Kâkî ve Cemâleddin Ömer el-Habbâzî gibi meşhur Hanefî âlimleri bulunmaktadır.

Eserleri. *Keşfü'l-esrâr fi şerhi Usûli'l-Pezdevî*. Fahrüülâm el-Pezdevî'nin (ö. 482/1089) Hanefî metoduna göre yazdığı fıkıh usulüne dair eserinin şerhidir. *Keşfü'l-esrâr*, Pezdevî'nin eseri üzerine yapılan şerhlerin en geniş ve en meşhurdur. Abdülazîz el-Buhârî bu eserini yazarken Gazzâlî'nin kelâmçıların metoduna göre kaleme aldığı *el-Müstaşfâ* adlı eserinden de faydalanmıştır. *Keşfü'l-esrâr*, üslubu açık ve güzel olduğundan daha sonraki âlimler için de önemli bir kaynak olmuştur. Nitekim Teftâzânî fıkıh usulüne dair *et-Telvîh* adlı eserinde bu kitaptan çokça iktibaslarla bulunmuştur. *Keşfü'l-esrâr*, Kahire'de (1307) ve İstanbul'da (1307-1308) dört cilt halinde yayımlanmıştır.

Abdülazîz el-Buhârî'nin fıkıh usulüne dair diğer eseri, Hüsâmeddin el-Ahsîkesî'nin (ö. 644/1247) *el-Müntehab* adlı eserine *et-Taḥkîk* (*Ġâyetü't-taḥkîk* veya *Şerḥü'l-Husâmî*) adıyla yaptığı şerh-

tir. Müellifin *Keşfü'l-esrâr*'dan sonra kaleme aldığı bu eser de neşredilmiştir (Leknev 1871, 1876). Abdülaziz el-Buhârî'nin "Kitâbü'n-nikâh" a kadar yazdığı *el-Hidâye* şerhi; *el-Erba'ün fi'l-ğadîs*; ev, cami ve şehir çevreleriyle ilgili hükümleri ihtiva eden *Kitâbü'l-Efniyye* adlı eserleriyle, ferâize dair *Risâle fi tahrici mesâ'ili zevî'l-erhâm fi'l-ferâ'iz* (Selim Ağa Ktp., nr. 1276/4, 12 varak) adlı bir risâlesi de bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Abdülaziz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, İstanbul 1308, I, 3-4; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-muğiyye* (nşr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv), Kahire 1398-99/1978-79, II, 428; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, Bağdad 1962, s. 35; *Keşfü'z-zunûn*, I, 112; II, 1395, 1848-1849; Leknevî, *el-Fevâ'îdü'l-behiyye* (nşr. Muhammed Bedreddin Ebû Firâs), Kahire 1324 → Beyrut, ts. (Dârü'l-Ma'rif), s. 94-95; *Hediyetü'l-ârifîn*, I, 581; Serkis, *Mu'cem*, I, 537-538; Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 637, 654; II, 268; Seyyid Bey, *Usûli Fıkıh*, İstanbul 1333, s. 53-54, 193; Zirikî, *el-A'lam*, Kahire 1373-78/1954-59, IV, 137; Kehâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, Dimaşk 1376-80/1957-61 → Beyrut, ts. (Dâru lhyâi't-türâsi'l-Arabî), V, 242.

FAHRETTİN ATAR

ABDÜLAZİZ ÇAVİŞ

(عبدالعزیز چاویش)

Abdülaziz b. Halîl Çavîş
(1876-1929)

Mısırlı mücadele ve hareket adamı,
âlim, gazeteci ve yazar.

Tunus asıllı olup İskenderiye'de doğdu. Câmîu'l-Ezher'de ve Kahire Muallim Mektebi'nde okudu. Tahsilini tamamlaması için İngiltere'ye gönderildi. Oxford'da Arapça hocalığı yaptı. Mısır'a ihtisasını tamamlamış bir eğitimci olarak döndü. Mısır Maarif Vekâleti'nde müfettiş olarak hizmet verdiği sekiz yıl boyunca eğitimin islahı ve bilhassa sömür-

Abdülaziz
Çavîş

geci İngilizler'in baskısından kurtarılması için gayret gösterdi. Daha sonra memuriyetten ayrılarak siyasî mücadeleye atıldı. Mustafa Kâmil Paşa'nın 1907'de vefatı üzerine, onun çıkardığı *el-Livâ'* gazetesinde 1908 Mayısından 1912 Şubatına kadar başmuharrirlik yaptı. Güçlü kalemi ve sürükleyici üslûbuyla Mısır halkının dikkatini çekti. Bazı yazılarından dolayı takibata uğradı ve iki defa hapse girdi. Bu olaylardan sonra şöhreti daha çok yayıldı.

İngilizler'in baskılarını arttırmaları üzerine Mısır'da mücadeleye devam etmenin imkânsız hale geldiğini anlayınca, 1912'de İstanbul'a gitti. Orada *el-Hilâlül-'Osmânî* adlı günlük Arapça bir gazete çıkarmaya başladı. Aynı yıl bir hadiseden dolayı Mısır hükümetinin isteği üzerine tutuklanarak Mısır'a gönderildiyse de yapılan tahkikat sonucu serbest bırakıldı ve tekrar İstanbul'a dönerek çalışmalarına devam etti. Mısır'da da ilgiyle takip edilen *el-Hilâlül-'Osmânî* gazetesinin bu ülkeye girmesi yasaklanınca, *el-Haqqu ya'lû* adıyla bir başka gazete çıkardı. Bu gazetenin de Mısır'a sokulması yasaklandı; bunun üzerine, orada iken neşretmeye başladığı dinî mahiyetteki *el-Hidâye* adlı mecmuayı tekrar çıkardı.

I. Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında Almanya'nın, düşmanları karşısında ilerlemesine yakın ilgi duydu. Almanlar'ın İngiliz ve Fransızlar'ı mağlûp etmesiyle İslâm âleminin bu iki sömürgeci devletin işgal ve baskısından kurtulacağını umuyordu. Hatta İstanbul'da *el-'Alemlül-İslâmî* adında bir mecmua neşrederek İslâm âleminin kurtuluşu meselesini anlatmaya başladı. Bu arada Almanya'ya gitti ve orada da *Islamische Welt* adıyla bir dergi çıkardı. Savaşın Almanlar aleyhine gelişmesi üzerine İstanbul'a döndü. 1918'de Mondros Mütarekesi'nin görüşüldüğü günlerde, müttetiklerin İstanbul'u işgal etmeleri halinde yakalanıp öldürüleceği endişesiyle, hasta yatağından kalkarak birkaç dostunun yardımıyla son Alman vapuruna binip Karadeniz'e geçti; Romanya üzerinden İsviçre'ye vardı. İsviçre'de 1923 yılına kadar kaldı ve aynı yıl Ankara'ya döndü; Şer'iyye Vekâleti'ne bağlı Tedkikat ve Te'lifât-ı İslâmiyye Heyeti'ne başkan tayin edildi. Bir yıl sonra, ailesinin bulunduğu Mısır'a gitti ve Nezâretü'l-maârif'te başmüfettiş olarak göreve başladı. Kahire'de vefat ettiği tarihe kadar Mısır maarifini, özellikle

ilk öğretimi sağlam esaslar üzerine kurmak maksadıyla çalışmalar yaptı.

Abdülaziz Çavîş, ilmî faaliyetleri ve İslâmî gayreti ile Muhammed Abduh'un yolunda yürümüştür. Makaleleri ve eserleri, onun Muhammed Abduh tarafından açılan çığırı dirayetle devam ettirdiğini gösterir. Fakat yaşadığı geçiş devrinin şartları, onu ilmî çalışmadan çok siyasî mücadeleye, hareketli ve çileli bir hayata sevketti. Bu yönü ile Cemâled-dîn-i Efgânî'nin takip ettiği mücadele yolunu benimsemiştir. Bununla birlikte, ömrünün en verimli çağlarını İslâm âleminin kurtuluşu için mücadele vererek geçirmiş olması yanında ilmî makaleler ve eserler yazmayı da ihmal etmemiştir. Yukarıda sözü edilen gazete ve mecmualardaki ilmî ve dinî makalelerinden başka başlıca şu eserleri telif etmiştir:

1. *Gunyetü'l-mü'eddibîn fi't-turukil-hadişe li't-terbiyyeti ve't-talim*. Mısır millî eğitimiminin islahı maksadıyla yazılmış olup Kahire'de (1321) ve İstanbul'da (1334) basılmıştır.
2. *el-İslâm dînül-fitra*. Bu eserde müellifin Muhammed Abduh'un görüşlerini benimsediği ve onun yolunda yürüdüğü görülmektedir. Eser Mısır'da yayımlanmıştır.
3. *Esrârü'l-Kur'ân* (İstanbul 1331). 144 sayfadan oluşan "Mukaddime" kısmı tefsir usulüne dairdir; 448 sayfa tutan diğer bölüm ise Kur'ân-ı Kerim'in başından Bakara süresininin 134. âyetine kadar olan kısmın tefsirinden ibarettir. Tefsirde daha çok sosyal konulara ağırlık verilmiştir. Abdülaziz Çavîş, en büyük emeli olmasına rağmen, istiklâl ve hürriyet için mücadele etmekten tefsiri ni tamamlamaya vakit bulamamış ve bu yüzden ancak birinci cildini kaleme alabilmiştir.
4. *Âşârü'l-hamr* (İstanbul 1923). Eser, Mehmet Âkif tarafından *İçkinin Beşer Hayatında Açtığı Rahneler* adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiş, Tedkikat ve Te'lifât-ı İslâmiyye Heyeti'nce yayımlanmıştır (Ankara 1339/1341).
5. *el-Ecvibe fi'l-İslâm 'an es'ileti'l-Kenîseti'l-Anglikiyye* (İstanbul 1342). *Anglikan Kilisesine Cevap* adıyla Mehmet Âkif'in tercüme ettiği eser, ilk defa Tedkikat ve Te'lifât Hey'eti (İstanbul 1923), daha sonra da Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yayımlanmıştır (Ankara 1974, 1975, 1979, 1985).
6. *el-Hilâfetü'l-İslâmiyye* (İstanbul 1334). Yirmi sayfalık bu küçük eser, *Hilâfet-i İslâmiyye* adıyla Türkçe'ye çevrilerek yayımlanmıştır (İstanbul 1334).